

УДК 37.036

ГЕНЕЗИС ПОНЯТТЯ "МІЖКУЛЬТУРНА КОМУНІКАЦІЯ" У ПЕДАГОГІЧНІЙ НАУЦІ

Мрачковська М. М.

У статті досліджується розвиток поняття "міжкультурна комунікація" в історіографічному аспекті. Розглядаються основні періоди появи та трансформації поняття "міжкультурна комунікація" у педагогічній науці.

Ключові слова: міжкультурний, мовленнєва комунікація, міжкультурна комунікація.

В статье исследуется развитие понятия "межкультурная коммуникация" в историографическом аспекте. Рассматриваются основные периоды становления и трансформации понятия "межкультурная коммуникация" в педагогической науке.

Ключевые слова: межкультурный, речевая коммуникация, межкультурная коммуникация.

The article is devoted to the development of the phenomenon of "intercultural communication" in the historical aspect. The main periods in the formation and development of the term "intercultural communication" in the pedagogical science are examined.

Key words: intercultural, speech communication, intercultural communication.

Актуальність усіх проблем, пов'язаних з культурою, набула сьогодні небувалої гостроти. У наш час відкриваються все нові можливості, види і форми спілкування, головною умовою ефективності яких є взаємне порозуміння, діалог культур, терпимість і повага до культури партнерів по комунікації. Усе це разом взяте і призвело до особливої уваги щодо проблем міжкультурної комунікації.

Загальновизнано, що категорія "міжкультурна комунікація" – феномен між-дисциплінарний, який містить досягнення різних наук: крос-культурної, контр-активної та міжмовної прагматики, культурної антропології, лінгвокультурології, мовознавства, педагогіки, психології, соціології, філософії та ін. Проблеми між-культурної комунікації інтенсивно досліджуються в різних галузях знань, зокрема, у філософії (В. С. Біблер, В. В. Бушкова, В. О. Лекторський, У. Макбрайт, І. М'язова, В. О. Табачковський, Н. Kimmerle, R. A. Mall, F. M. Wimmer та ін.), психології (А. О. Бороноєв, В. В. Кочетков, О. О. Леонтьєв, Т. Г. Стефаненко, Є. Ф. Тарасов, А. Thomas та ін.), культурології (Б. С. Єрасов, А. С. Кармін, Г. В. Єлізарова та ін.), лінгвістиці (Є. М. Верещагін, Д. Б. Гудков, І. Е. Ключанов, О. А. Леонтович, Й. А. Стернін, Ю. О. Сорокін, Є. Ф. Тарасов, С. Г. Тер-Мінасова, J. Bolten, H.-J. Heringer, A. Knapp-Potthoff, A. Wierlacher та ін.), економіці (М. С. Дороніна, М. І. Леонов, Т. В. Колбіна, О. В. Морозов, С. П. Мясоєдов, Н. Дж. Холден, G. Hofstede, R. Jahnke, G. Malezke, H. Mauritz, M. Stich та ін.). Проте, незважаючи на широку уживаність у сучасній науковій літературі, категорію "міжкультурна комунікація" (МКК) характеризує невизначеність дефініцій і, як наслідок, понятійного поля.

Поняття "міжкультурна комунікація" за роки функціонування зазнало значних змін й удосконалень в теорії та історії педагогіки. Внаслідок цього для поглибленого розуміння сутності міжкультурної комунікації важливо розглянути процес розвитку та збагачення змісту поняття, користуючись комплексним дослідженням соціально-історичного аналізу для з'ясування прогресивних тенденцій у формуванні МКК в історії вітчизняної та зарубіжної педагогіки і понятійно-термінологічного аналізу філософської, педагогічної та методичної літератури для опису термінологічного поля проблеми. Тому досліджуючи в історико-педагогічному контексті сутність поняття міжкультурної комунікації, ми ставимо наступні завдання:

– звернутися до історії його розвитку, розглянути основні періоди появи та трансформації поняття "міжкультурна комунікація" у педагогічній науці;

– схарактеризувати й визначити у кожному періоді генезис центрального поняття "комунікація" та терміна "міжкультурний" і появу пов'язаних з ними понять і термінів та їх сутність.

Виходячи з того, що початок досліджень сутності терміна "міжкультурний" припадає на 30-ті роки ХХ століття, а поняття "комунікація", незважаючи на те, що з'явилося ще у Стародавній Греції, але активно почало досліджуватися в обраній інтерпретації лише в 50-ті роки ХХ століття, ретроспективний аналіз сталого поняття "міжкультурна комунікація", що пропонується, обмежується історичним періодом з 20-х років ХХ століття й до нашого часу, хоча до уваги буде запропоновано ще й огляд сутнісних характеристик термінів, пов'язаних із самим поняттям.

Аналіз наукового доробку дозволяє зробити висновок, що в історії розвитку поняття "міжкультурна комунікація" умовно можна виокремити три періоди:

перший період – з 20-х до 50-х рр. ХХ століття;

другий період – з 50-х до 80-х рр. ХХ століття;

третій період – з 80-х рр. ХХ століття до нашого часу [4].

Появу міжкультурних досліджень у період з 20-х до 50-х років ХХ століття вчені пов'язують з напрямками психологічної антропології та етнічної психології (Т. Хейердал, Ф. Ратцель, Л. Фробеніус, Ф. Гребнер, У. Ріверс, Л. Леві-Брюль, А. Кребер, Ж. Піаже, М. Мід, М. Лацарус, Х. Штейнталь, В. Вундт, Л. Уорд, Г. Лебон, Г. де Тард), предметом яких було вивчення психологічних особливостей людини (або групи людей), обумовлених їх етнічною або культурною належністю. Тому вперше термін "міжкультурний" з'являється саме в психологічній антропології як представниці західної, насамперед американської, наукової думки, яку було започатковано у 30-х роках ХХ століття. Вона виникла як міждисциплінарний напрямок дослідження "Культура і особистість", метою якого було вивчення внутрішнього, психологічного життя індивідів, обумовленого їх культурною соціалізацією (або інкультурацією). Загальний предмет вивчення даного напрямку, сформульований М. Мід і Дж. Хонігманом, – це аналіз того, як діє, мислить (пізнає, сприймає) і почуває (емоційно реагує) індивід в умовах різного культурного оточення. Саме з цією метою пов'язано семантичне наповнення терміна "міжкультурний" у цей період. Представниками напрямку були: К. Дюбуа, Р. Лінтон, А. Кардинер, К. Клакхон, А. Кребер, М. Спіро, І. Халлоуелл. Праці Р. Бенедикта "Моделі культури" (1934), Л. Спієра, І. Халлоуелла і С. Ньютона "Мова, культура, особистість" (1944), К. Клакхона і Г. Мюррея "Особистість у природі, суспільстві й культурі" (1953), "Індивідуальний характер і культурне оточення" (1949), Дж. Хонігмана "Культура й особистість" (1954) набули епохального значення.

У вітчизняній науці дослідження терміна "міжкультурний" обмежувалися галуззю етнічної психології, яка була пов'язана з різними науками: мовознавством та літературознавством (Д. Овсяннико-Куликовський, О. Потєбня та ін.), етнографією (К. Кавелін, М. Надеждін та ін.), філософією (Г. Шпіт та ін.). Провідним методом дослідження цікавого для нас терміна був у цей період аналіз проявів людського духу в мові, звичаях, міфах, тобто у сфері духовної культури різних народів. Терміном "міжкультурний" було позначено порівняння психологічних особливостей представників різних етнічних груп або різних культур у цілому, а також зіставлення психологічних особливостей представників одного етносу або культури з метою розуміння обумовленості цих особливостей етнічною або культурною належністю.

Обмеженість цих досліджень сферами психологічної антропології та етнічної психології, на думку Т. О. Колосовської, призвела в досліджуваному періоді до надмірної теоретизації та узагальненості сутності терміна "міжкультурний", згрупуванню основної семантики даного терміна на зіставленні та порівнянні, передусім, психологічних особливостей представників різних етнічних груп та культур.

У другий період дослідження сутності терміна "міжкультурний" були сконцентровані на галузі культурної антропології та культурфілософії як

напрямоків західної етнографії. Одними з перших концепцій цього напрямку була концепція Е. Тайлора, яка центрувалася навколо ідеї про культурну єдність та єдиному розвитку людства, та концепція Б. Малиновського про значення соціальних інститутів в існуванні культури як одного цілого. Поява цих концепцій, а також подальший розвиток культурної антропології як науки актуалізували дослідження таких проблем культури, як взаємини різних типів культур, акультурація та етноцентризм. У цей період семантичне наповнення терміна "міжкультурний" було пов'язане з взаємодією культур (діалогом культур), що було предметом дослідження культурфілософії. Засновниками теорії діалогу культур як окремої наукової царини у Західній Європі вважаються М. Бубер, К. Гарднер, Ж. Дерріда, Г. Коен, Г. Марсель, О. Розеншток-Хюссі; у Східній – С. Артановський, Л. Баткін, М. Бахтін, В. Біблер, М. Каган, О. Лосєв, Г. Померанц тощо. В. С. Біблер розробив комунікативну модель, у якій розглядав та аналізував логічну схему потенційної взаємодії культур [1; 2]. На думку В. С. Біблера, поняття "діалогу культур" мусить бути наповнено такими характеристиками: розуміння культури через ідею одночасності культур, що виникають у різні часи, яка являє собою дисинхронний аспект міжкультурної комунікації; культуру слід розуміти як твір, який передбачає наявність автора та читача. Як наслідок розробки зазначених концепцій у 60-ті роки ХХ століття широкого розповсюдження набув крос-культурний підхід Д. Уайтінга та І. Чайлда, сутність якого полягала в тому, що в кожній культурі, що вивчалася ними, виокремлювалися певні аспекти, які перевіряли на предмет кореляції між собою. Крос-культурний підхід, створений вченими, пропонував сукупність методів опису, порівняння та вивчення культурних розбіжностей спільнот, особливостей впливу соціокультурного середовища на особистість, а також індивідуального культурного досвіду на психіку та діяльність. Проте недоліком даного підходу була відсутність його універсалізації. Бурхливий розвиток прикладних галузей соціальної психології призвів до того, що соціальне замовлення суспільства, провідною вимогою якого було отримання соціально-психологічних знань, наближених до реальної міжкультурної взаємодії, не було в змозі реалізуватися через відсутність крос-культурної інформації, сутність якої мусила б складати розбіжності між людьми.

Результатом наукових пошуків стає наступне визначення терміна "міжкультурний": вивчення, опис та порівняння культурних розбіжностей спільнот та з'ясування особливостей впливу окремих аспектів культури на особистість.

У 1960–1970-ті роки напрям "міжкультурна комунікація" поступово розвивався у самостійну академічну дисципліну. Важливий імпульс для її розвитку надала дисципліна "мовленнєва комунікація" ("Speech Communication"), у межах якої почали обговорювати різні, не лише мовні, проблеми фахівців, що виїжджали за кордон, та людей, які тривалий час живуть і працюють в іншому культурному середовищі. Окрім того, інтеркультуралісти (вчені, які досліджують міжкультурну комунікацію) почали вивчати емігрантів та аналізувати культурне розмаїття на різних суспільних рівнях.

На кінець періоду 50–80-х років ХХ століття необхідність виходу за межі пошуку соціально-психологічних універсалій потребувала істотного просування в галузі методики та організації дослідження сутності терміна "міжкультурний", що призвело до виникнення поняття "міжкультурна комунікація". Засновник теорії міжкультурної комунікації Е. Холл дійшов висновку про необхідність навчання культури, яке б ґрунтувалося на практичному використанні фактів міжкультурної взаємодії людей, що виникають під час безпосередніх контактів з носіями інших культур.

Важливий крок у розвитку МКК відбувся у США в 1997 році, коли "Товариство міжкультурних освітніх тренінгів та досліджень" ("Society for Intercultural Education Training and Research" або "SIETAR") та "Міжнародний журнал міжкультурних відносин" ("International Journal of Intercultural Relations"), що видавався SIETAR, започаткували спільний дискусійний форум для інтеркультуралістів. З того часу теоретики розлучилися з практиками. Академічно спрямовані інтеркультуралісти заснували "Міжнародну академію міжкультурних досліджень" ("International Academy for Intercultural Research" або "IAIR"),

а спрямовані на прикладні галузі досліджень інтеркультуралісти залишилися у SIETAR.

Дан Лендіс виразно описав це "розлучення" у програмній статті під назвою "IJIR і SIETAR: одні двері зачинилися, а інші відчинилися" [9]. Він пояснив цю подію розбіжностями у нагальних потребах, а також протилежними інтересами теоретиків та практиків. Перші убачали основну мету в отриманні знань й тому були зацікавлені у вільному, відкритому обміні інформацією. Інших же цікавило застосування власних знань в умовах ринку. Для успішної діяльності вони змушені досить обережно і стратегічно правильно користуватися інформацією та знанням. На думку критиків цього підходу, така спрямованість неминуче домінує, оскільки відповідає логіці комерційного ринку [6].

Широке розповсюдження отримали міжкультурні тренінги, що проводилися численними консультаційними фірмами. Діяльність таких фірм постійно зазнавала критики, оскільки їхні міжкультурні тренінги не мали вагомого теоретичного підґрунтя й вони не використовували новітні доробки антропологів у галузі теорії культури. Типовим прикладом такої критики можна вважати слова шведського соціального антрополога Ульфа Ханнерца, який характеризував діяльність консультаційних фірм та їх тренерів як "індустрію з подолання культурного шоку" [6, с. 251].

Оскільки міжкультурна комунікація та міжкультурне навчання з'явилися в США з практичних причин, подальший їх розвиток призвів до розмежування дослідників-інтеркультуралістів з культурними антропологами. Інтеркультуралісти, які мали на меті отримання швидких практичних результатів, не бажали вивчати новітні досягнення антропологів, які звернули увагу на якісні, герменевтичні підходи. Внаслідок цього у галузі досліджень міжкультурної комунікації сформувалися два напрямки. Дослідження, що проводяться інтеркультуралістами, використовуються для викладання в університетах та проведення міжкультурних тренінгів, бо вони, зазвичай, ґрунтуються на кількісних методах кроскультурної психології та менеджменту.

Ми завдячуємо американським вченим і практикам у становленні й розвитку дисципліни "Міжкультурна комунікація", оскільки більшість моделей, зразків досліджень, навчальних програм і тренінгів з міжкультурної проблематики були створені саме ними. Вони, як новатори у цій галузі, створили перші об'єднання тренерів, спілки, наукові інститути, журнали, опублікували численні праці й посібники для університетської дисципліни "Міжкультурна комунікація" [8]. Тому і зараз фахівці, які займаються міжкультурними дослідженнями, часто посилаються на дослідження і доробок американських колег.

Другим осередком дослідження міжкультурної комунікації була Німеччина. Але відбулося це значно пізніше, ніж у США, і цей процес має низку особливостей [10], адже науковий інтерес до цих досліджень був викликаний міграційними потоками 1970-х років. Лише один цей факт дозволяє відчутти загальну різницю з американським розвитком міжкультурної комунікації. Культурна необізнаність дипломатів, які навчалися в Інституті міжнародних справ Держдепартаменту США, стосувалася країн і територій поза межами їх батьківщини, на них чекала взаємодія з іноземними колегами того ж самого соціального рівня. А в Німеччині склалася протилежна ситуація: там взаємодія з мігрантами стала внутрішнім суспільним феноменом. Німеччина стала для мігрантів місцем їх роботи, і з часом вони все менше бажали повернутися додому. Так з'явилась двовекторна практична спрямованість досліджень: міжнародна та міжкультурна комунікація.

Подальші дослідження феномену міжкультурної комунікації в окресленому періоді виконувалися в культурно-антропологічному напрямку та наближають семантику поняття до терміна "міжкультурний". Так, Є. М. Верещагін та В. Г. Костомаров визначають міжкультурну комунікацію як адекватне взаємне порозуміння учасників комунікації, що належать до різних національних культур [3]. Більш повне, на наш погляд, визначення поняття пропонує російська дослідниця І. І. Халеева. В її трактуванні МКК – сукупність специфічних процесів взаємодії людей, що належать до різних культур і мов. Вона відбувається між партнерами з взаємодії, які не лише належать до різних культур, проте усвідомлюють той

факт, що кожний з них є "іншим" і кожний сприймає інакшість "партнера" [5]. Таким чином, в узагальненому розумінні міжкультурна комунікація – складний та різнобічний процес взаємодії культур. Саме таке визначення дає можливість з'ясувати перехресні смислові поля поняття "міжкультурна комунікація" й терміна "міжкультурний". Проте в досліджуваному періоді представлені лише узагальнені характеристики взаємного зв'язку цих понять, а саме можливість кореляції, зіставлення, порівняння й аналізу культурних розбіжностей та взаємодія культур у їх діалозі.

У період з 80-х років ХХ століття до нашого часу фіксується бурхливий сплеск досліджень терміна "міжкультурний", його сутності та функціональних характеристик. Прогресивні тенденції у вивченні сутності терміна знаходимо, передусім, у західних та американських дослідженнях у руслі психологічної антропології. Д. Беррі, М. Адельман, Х. Ностранд, Дж. Ясперс та ін. користуються терміном "міжкультурний" для вивчення схожості та розбіжностей у психології індивідів, що належать до різних культурних та етнічних груп, зв'язків психологічних відмінностей з соціокультурними, екологічними та біологічними особливостями, а також вивчення сучасних змін цих відмінностей.

В останні десятиліття ХХ сторіччя та на початку ХХІ, окрім етнічного, організаційного, гендерного напрямків, здійснюються дослідження, присвячені соціокультурним і педагогічним аспектам міжкультурних відносин. Так, формуються два підходи до визначення сутності терміна "міжкультурний". Перший підхід орієнтований на розвиток існуючого з 80-х років ХХ століття напрямку "культурного порівняння" за певними параметрами (Г. Тріандіс, Р. Діаз-Герреро). Прихильники другого підходу відхиляють перспективність традиційної парадигми культурного порівняння та наполягають на перегляді першорядної мети крос-культурних досліджень (Г. Яхода, Д. Прайс-Вільямс). Таким чином, широкого загалу набуває поняття "міжкультурна комунікація", що стає предметом численних філософських, психологічних, культурологічних і педагогічних досліджень, у яких поняття визначають як взаємодію культур, що здійснюється у певному просторі й часі, в якому феномен культури розглядають як родові поняття, культурні контакти набувають різноманітних форм, які виявляються у зіткненні, взаєминах, синтезі та діалозі (Т. Колбіна, І. М'язова, Л. Ніколаєва, О. Садохін, С. Тер-Мінасова, В. Фурманова та ін.). Таке розуміння даного феномену на сучасному етапі розкриває механізм функціонування культури, де культура є системою і способом комунікації, опосередкованої діяльністю суб'єкта.

Проаналізувавши сучасні дослідження феномену МКК, робимо висновок, що ґрунтується вона на міжкультурній взаємодії та визначається як процес безпосередньої взаємодії культур; адекватне взаємне порозуміння двох учасників комунікативного акту, що належать до різних національних культур; особливий тип культури, що характеризується етнокультурною компетентністю особистості, толерантністю, прагненням до міжнаціональної згоди у всіх сферах спілкування.

При класифікації численної літератури з означеної проблеми ми з'ясували дві характерні особливості. По-перше, такі дослідження мають сильну практичну схильність. Вони спрямовані на вирішення проблем міжкультурної ділової співпраці та утворення передумов для гармонійних, вільних від непорозуміння та більш ефективних форм взаємодії у міжнародних економічних умовах та в діяльності міжкультурних робочих груп. По-друге, у дослідженнях міжкультурних взаємодій бракує теоретичного обґрунтування та критичної дискусії з центральних ключових понять, таких як "комунікація", "культура", "менеджмент" або "міжкультурність". Автори пояснюють брак теоретичного обґрунтування провідних концепцій прикладним спрямуванням цих праць [7, с. 15].

Література

1. Библер В. С. От наукоучения – к логике культуры: два философских введения в двадцать первый век / В. С. Библер. – М. : Политиздат, 1991. – 412 с.
2. Библер В. С. Школа диалога культур: основы программы / В. С. Библер ; под общ. ред. В. С. Библера. – Кемерово : Алеф, 1992. – 93 с.

3. Верещагин Е. М. Язык и культура: лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного / Е. М. Верещагин, В. Г. Костомаров. – М. : Рус. язык, 1992. – 281 с.
4. Колосовская Т. А. Формирование кросс-культурной компетентности будущих учителей : дисс. ... канд. пед. наук. : спец. 13.00.08 / Колосовская Т. А. – Челябинск, 2006. – 195 с.
5. Халеева И. И. Основы теории обучения пониманию иноязычной речи (подготовка переводчика) / И. И. Халеева. – М. : Высшая школа, 1989. – 238 с.
6. Hannerz, Ulf. Cultural complexity: studies in the social organization of meaning / Ulf Hannerz. – New York : Columbia University Press, 1992. – 347 p.
7. Hasenstab Michael. Interkulturelles Management: Bestandsaufnahme und Perspektiven / Michael Hasenstab. – Sternfels : Wissenschaft und Praxis, 1999. – 255 S. – (Schriftenreihe interkulturelle Wirtschaftskommunikation ; Bd. 5).
8. Klyukanov Igor E. Principles of intercultural communication / Igor Klyukanov. – Boston : Pearson A and B, 2005. – 290 p.
9. Landis Dan. IJIR and SIETAR: One Door Closes and Another Opens / Dan Landis // International Journal of Intercultural Relations. – 1997. – Vol. 21, No 3. – P. 291–297.
10. Roth Juliana. Interkulturelle Kommunikation / Juliana Roth, Klaus Roth // Grundriss der Volkskunde; Einführung in die Forschungsfelder der Europäischen Ethnologie. – Berlin, 2002. – S. 391–422.